

GESCHIEDENIS VAN DE ZAAAN STREEK

1

W BOOKS

GESCHIEDENIS VAN DE ZAAAN STREEK

onder eindredactie van
Eelco Beukers en Corrie van Sijl

WBOOKS | STICHTING PLATFORM
ZAAANSE GESCHIEDSCHRIJVING 2012

INHOUD

1

- 7 Ron Sman, VOORWOORD**
- 8 Piet de Rooy en Piet Visser, INLEIDING**
- 11 Chris de Bont en Piet Kleij, TUSSEN OER-IJ EN BAMESTRA**
Het Zaanse veenmoeras en zijn eerste bewoners vanaf de prehistorie tot ca. 900 n.Chr.
- 25 Chris de Bont en Piet Kleij, TUSSEN CROMMENYE EN TWISKE**
Ontginning, bewoning en waterbeheer in de Zaanstreek tussen ca. 900 en 1500
- 63 Reinout Rutte, ONTWIKKELING ZONDER PLANNEN EN REGELS**
Zeshonderd jaar ruimtelijke inrichting van de Zaanstreek in vogelvucht
- 89 Hildo van Engen, MACHT EN GEZAG IN DE ZAANSTREEK**
Bestuurlijke verhoudingen in de middeleeuwen
- 117 Corrie van Sijl, ZAANKANTERS EN HUN WORTELS**
Aspecten van de demografische ontwikkelingen in de Zaanstreek vanaf 1500
- 155 Vibeke Kingma, AANTREKKEN EN AFSTOTEN**
De verhouding tussen Amsterdam en de Zaanstreek van de vroegmoderne tijd tot nu
- 193 Rob Veenman, LAND VAN DIJKEN, SLUIZEN EN SLOTEN**
Over de wisselwerking tussen waterstaat, economie en maatschappij in de Zaanstreek
- 219 Kees van der Wiel, DE BOER ALS ASSEPOESTER VAN DE ZAAANSE GESCHIEDENIS**
Het boerenbedrijf van de Zaanstreek en de invloed van de industriële ontwikkeling
- 239 Joost Schokkenbroek, ZAAANSE BELANGEN GEVANGEN?**
Visserij en walvisvaart in de vroegmoderne en moderne tijd
- 265 Herman Kaptein, EEN UNIEKE ECONOMIE?**
De Zaanse nijverheid op windkracht, 1600-1800
- 307 Karel Davids, HET GEHEIM VAN HET COLLECTIEF**
Technische vernieuwing in de Zaanstreek in de vroegmoderne tijd
- 321 Arjan Nobel, EENHEID VERSUS GESCEIDENHEID**
Bestuurlijke samenwerking in de vroegmoderne Zaanstreek
- 345 Johan Joor, OP DE DREMPEL VAN DE NIEUWE TIJD**
De Zaanstreek in de Bataafs-Franse tijd en de jaren van Restauratie, 1795-1815
- 375 Harm Nijboer, VERMANERS EN VERLICHTERS**
Doopsgezinden in de Zaanstreek
- 403 Dirk Damsma, PADEN EN PADGEMEENSCHAPPEN**
Structuur en organisatie van wonen en leven in de Zaanstreek in de vroegmoderne tijd
- 421 Harm Nijboer, VAN ASSENDELVER KAST TOT ZAAANSE MOSTERD**
Regionale identiteit binnen een dynamische materiële cultuur

2

- 455** Vibeke Kingma, **VAN GEMOEDELIJKHEID TOT KLASSENSTRIJD**
Arbeidsverhoudingen in de Zaanstreek rond de arbeidsenquête van 1891
- 471** Gerrit Vermeer, **VAN EIKEN EN GRENEN, GEBINTEN EN KROMMERS**
Het Zaanse houten huis in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw
- 493** Jur Kingma, **DE ZAANSTREEK GROEIT UIT HAAR WIEKEN**
De hernieuwde industriële bloei van 1870-1914
- 539** Len de Klerk, **DE ZAANSTREEKSTAD**
Ruimtelijke ordening en stedenbouw in de Zaanstreek, 1890-2010
- 587** Linde Egberts en Eelco Beukers, **DE VER-ZAANSE-SCHANSING VAN DE STREEK**
Zaanse houtbouw in de twintigste en eenentwintigste eeuw
- 605** Samuël Kruizinga, **VAN INTERNATIONAAL DISTRIBUTIECENTRUM NAAR 'TOP VAN DE RANDSTAD'**
De Zaanse economie, 1914-2010
- 635** Rob Hartmans, **DE RODE ZAANSTREEK: MYTHE OF WERKELIJKHEID?**
Politiek en levensbeschouwing na 1870
- 679** Erik Schaap, **EEN 'ONWELWILLENDEN MENTALITEIT'**
Het Zaanse verzet in oorlogstijd
- 707** Hans Luiten, **ALS ÉÉN BLOK BETON?**
De lange weg van tien naar drie Zaangemeenten
- 733** Eelco Beukers, **ZAANSHEID**
Beeldvorming met betrekking tot de Zaanstreek sinds de zestiende eeuw
- 791** Bart Homburg, **DE ZAANSTREEK IN 2012**
Fotokatern
- 800** SLOTBESCHOUWING
- 806** PERSONALIA
- 808** NOTEN
- 848** ILLUSTRATIEVERANTWOORDING
- 852** REGISTER
- 858** SUBSIDIËNTEN
- 859** COLOFON

VOORWOORD

De Zaanstreek kent een sterke traditie op het gebied van streekgerichte geschiedschrijving. Die traditie zet zich de laatste decennia in versterkte mate voort, zo blijkt uit de niet-aflatende stroom van publicaties. Een recente ontwikkeling in onze streek is ook het ontstaan van Zaanse verenigingen, stichtingen en genootschappen die zich de bevordering van de lokale (dorps)geschiedenis ten doel stellen. Elk Zaanse dorp kent inmiddels zijn eigen historische vereniging. Zij leiden overwegend een bloeiend bestaan, met een hoge participatiegraad van vrijwilligers bij het documenteren en behouden van het lokale materiële en immateriële erfgoed, alsook bij het publiceren daarover. Deze lokale initiatieven zijn een aanvulling op de erfgoedorganisaties die zich meer op de gehele streek richten. Die laatste groep speelt reeds lang een rol bij het bewaren en versterken van de streekidentiteit. Het totale Zaanse historische en erfgoedveld, met zijn vele duizenden leden en grote aantallen actieve vrijwilligers, is dus opvallend sterk.

Toch is het niet alleen de hierboven aangeduide belangstelling voor de Zaanse geschiedenis die de drijfveer is geweest voor deze uitgave. De visie van de voorgangers van de in 2005 opgerichte Vereniging *Zaans Erfgoed* om zich niet te beperken tot het Zaanse materiële erfgoed heeft zeker ook een belangrijke rol gespeeld. Met het verschijnen van het tijdschrift *Zaans Erfgoed* in 2002 werd die gewenste bredere scope ook werkelijkheid. Daarnaast had de uitgever van voornoemd tijdschrift, de Stichting Uitgeverij *Zaans Erfgoed*, zich bij die start als neven doel de bevordering van de Zaanse geschiedschrijving gesteld. Dat doel is een belangrijke stimulans geweest bij het initiatief voor dit eenentwintigste-eeuwse standaardwerk. De voor deze uitgave verantwoordelijke Stichting Platform Zaanse Geschiedschrijving is dan ook opgericht op initiatief van voornoemde uitgeverij. De lokale en regionale historische en erfgoedverenigingen traden op als medeoprichters.

Zonder belangrijke financiële steun van derden had deze uitgave niet kunnen worden gerealiseerd. Dat de Zaanstreek over een groot aantal fondsen voor 'goede doelen' beschikt, met een warm hart voor de Zaanse cultuur, is van eminente betekenis gebleken. Deze fondsen hebben, tezamen met de drie Zaaingemeenten en enkele landelijke fondsen, deze kostbare uitgave in financiële zin mogelijk gemaakt.

Tot slot moet worden gesteld dat de grote deskundigheid en dito inzet van de redactie en de goede samenwerking met de uitgever bij de voorbereiding van deze omvangrijke uitgave van grote betekenis zijn geweest.

Ron Sman

voorzitter van de Stichting Platform Zaanse Geschiedschrijving

INLEIDING

Waarom dit boek over de Zaanstreek? Waarom zo'n omvangrijk project opgezet, terwijl de regio toch al rijkelijk is bedeeld met fraaie overzichtswerken en talrijke detailstudies? Of, om de vraag anders te stellen: wat schort er aan de onvolprezen *Encyclopedie van de Zaanstreek* (1991) en het uiterst toegankelijk geschreven, thematische overzichtswerk *Ach lieve tijd* (1992-1994)?

Op deze vragen zijn twee antwoorden te geven. Het eerste is dat de genoemde werken de stand van het historisch onderzoek op uitstekende wijze weergeven, maar dan wel de stand van bijna een kwarteeuw geleden. Het werd dus tijd om nieuwe inzichten te verwerken en de bestaande opvattingen daarmee te verrijken. Het rijke Zaanse verleden kan zich, gelukkig, verheugen in een niet-aflatende belangstelling. Dat heeft geleid tot een stroom van publicaties, die in deze *Geschiedenis van de Zaanstreek* zijn verwerkt. Daarmee zet dit boek een oude traditie voort. Over de geschiedenis van de Zaanstreek zijn immers overzichtswerken verschenen in de zeventiende eeuw (Hendrik Jacobsz. Soeteboom), de achttiende eeuw (Adriaan Loosjes) en de negentiende eeuw (Jacob Honig Jnz. jr.). Het was tijd voor een overzicht naar de maatstaven van de eenentwintigste eeuw.

En daarmee komen we op het tweede antwoord, want wat zijn dan die maatstaven van deze tijd? Er heeft zich in de afgelopen periode een verandering voltrokken in de manier waarop de geschiedenis van een stad of regio wordt verhaald. Vroeger werd, om het wat kort door de bocht te formuleren, een stad of regio als het ware uit zijn omgeving gelicht. Het bijzondere, het 'eigen-aardige' was het vanzelfsprekende uitgangspunt. Het geschiedverhaal was een aanhoudende bevestiging daarvan. Op die manier gingen auteurs aan lastige vragen voorbij en hielden zij mythes in stand. Een dergelijke benadering is wel eens vergeleken met de manier waarop ouders omgaan met paaseieren: nadat ze die eerst zorgvuldig hebben verstopt, laten ze vervolgens niets na om hun kinderen te helpen bij de 'ontdekking' ervan. Dat bevredigt niet langer.

Vandaar dat in deze *Geschiedenis van de Zaanstreek* voor een andere benadering is gekozen. Het 'eigen-aardige' is niet als vanzelfsprekend aanvaard, maar juist systematisch onder de loep genomen. De hoofdvraag die impliciet of expliciet in alle bijdragen aan de orde wordt gesteld, is: hoe kan de Zaanstreek in verleden en heden worden gekarakteriseerd? Er is een oud en diepgaand besef dat 'de' Zaanstreek een eenheid vormt die zich als zodanig onderscheidt van andere regio's in Holland – of zelfs in Europa. Maar wat is dat 'eigene' dan, wat is 'typisch Zaaans'? Gaat het om 'eigenschappen' die door de eeuwen heen min of meer gelijk zijn gebleven? Of is het 'unieke' van de Zaanstreek in de zeventiende eeuw wezenlijk anders dan in de negentiende? En hoe houdbaar is het idee van een eenvormige Zaanstreek überhaupt?

Kent zij juist niet een grote verscheidenheid – en zijn Zaanse ontwikkelingen wel los te zien van de gang van zaken elders?

Deze hoofdvraag is uitgewerkt in 26 deelvragen, die goeddeels verwijzen naar gevestigde opinies over het Zaanse verleden. Was de Zaanse molenindustrie echt zo bijzonder? Hoe overheersend waren de doopsgezinden? Hoe ‘rood’ was de Zaanstreek? En was de vorming van Zaanstad inderdaad het resultaat van de annexatiedrift van Zaandam? In de conclusie wordt een poging gedaan aan de hand van de afzonderlijke bijdragen terug te keren naar het centrale thema – naar een karakteristiek van de Zaanstreek door de tijd heen, waarbij de regio is gedefinieerd als het grondgebied van de huidige gemeenten Zaanstad, Wormerland en Oostzaan.

Vanwege dit uitgangspunt heeft de redactie keuzes moeten maken. Dit boek is nadrukkelijk geen ‘integrale geschiedenis’, waarin alles aan bod komt wat in de Zaanstreek is gebeurd. Voor een deel is dat ondervangen door middel van illustraties – kaartmateriaal, foto's en afbeeldingen van objecten – voorzien van toelichtingen waarin extra informatie is verwerkt. Maar de kritische lezer zal ongetwijfeld onderwerpen missen. Als verontschuldiging kan wellicht gelden dat dit werk op grond van het gekozen thema al omvangrijk genoeg werd. Belangrijker echter is dat met deze *Geschiedenis van de Zaanstreek* een manier van kijken naar de regio wordt voorgesteld die tot nader onderzoek zal verleiden. Want als dit boek één ding duidelijk maakt, dan is het dat het veenmoeras van de Zaanse geschiedenis, ondanks het vele dreg- en graafwerk dat is verricht, nog lang niet is uitgeput.

Piet de Rooy

voorzitter van de redactie

Piet Visser

oud-voorzitter van de redactie

TUSSEN OER-IJ EN BAMESTRA

Het Zaanse veenmoeras en zijn eerste bewoners vanaf de prehistorie tot ca. 900 n.Chr.

CHRIS DE BONT EN PIET KLEIJ

Of het nou boeren, vissers, molenaars, ondernemers of gewoon Zaankanters waren, de inwoners van de Zaanstreek waren altijd gefascineerd door de mogelijkheden die het water én het aangrenzende land hun boden. Maar gold dit ook voor de eerste mensen die in een deel van de ijzertijd en de Romeinse tijd (ca. 700 v.Chr.-250 n.Chr.) aan de westelijke rand van het veenmoeras woonden dat nu de Zaanstreek is? Kwamen zij niet verder dan deze uiterste rand van het moeras? Of trokken ze dieper die drassige wildernis in, op zoek naar wat daar te vinden was? En als ze het gebied inderdaad binnentrokken, hoe deden ze dat en wat zochten ze daar? Hoe zag het veenmoeras er eigenlijk uit? Hoe was het ontstaan? Het antwoord op deze vragen is te vinden in de voorgeschiedenis van de Zaanstreek: de periode vóóordat het Zaanse veenmoeras, ergens in de tiende eeuw n.Chr., werd ontgonnen. Eerst bekijken we hoe het gebied eruitzag. Vervolgens gaan we na of er aanwijzingen zijn die erop duiden dat mensen het moeras introkken. En als dat zo is, dan is de vraag wanneer en waarom die mensen dat deden.

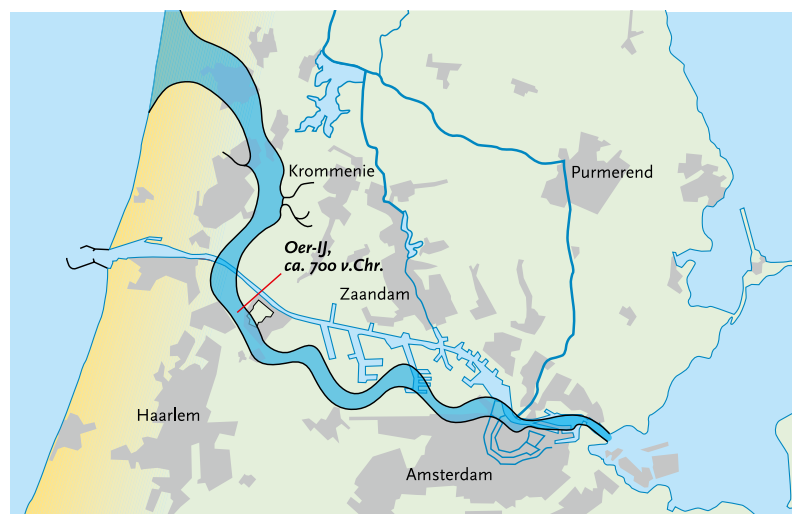
Over de voorgeschiedenis van de Zaanstreek, de daaropvolgende ontginning en de eerste bewoners is al veel geschreven. Tot aan de jaren zestig van de vorige eeuw ging men ervan uit dat de Zaanstreek eeuwenlang een zeer drassig, onbewoonbaar, vlak laagveengebied was. Pas nadat er rond 1300 dijken waren aangelegd, zo was de gedachte, trokken boeren vanuit de duinen dit gebied binnen, groeven ze sloten en legden ze wegen en dorpen aan. In 1965 opperde historisch geograaf J.K. de Cock dat het veengebied vóór de ontginning helemaal niet vlak was, maar waarschijnlijk bestond uit onbewoonde hoogveenruggen met kleine stroompjes ertussen. Volgens hem trokken al tussen 1000 en 1200 de eerste mensen vanuit de duinen dit veenmoeras binnen. Zij vestigden zich op de hoogste punten in het veen en groeven sloten om het veen te ontwateren en bewoonbaar te maken. Door bodemdaling, veroorzaakt door de ontwatering, werd het land vlak. Pas nádat het gebied was ontgonnen en bewoond, werden er dijken gebouwd.¹

Tegenwoordig wordt aangenomen dat De Cock gelijk had met zijn bewering dat er vóór de ontginning in de Zaanstreek hoogveenruggen lagen die later door menselijk ingrijpen (ontwatering) inzakten. Op andere punten wordt zijn visie echter betwijfeld. Er zijn de laatste jaren, vooral door archeologisch en biologisch onderzoek, aanwijzingen gevonden dat de eerste mensen al veel eerder dan tussen 1000 en 1200 het Zaanse veenmoeras introkken. In dit artikel doen wij een poging de vroegste geschiedenis van de Zaanstreek bij te stellen, gebaseerd op de laatste inzichten en ontdekkingen.

Een groot probleem bij het beschrijven van de geschiedenis van de Zaanstreek van vóór de middeleeuwen is dat er uit die periode vrijwel geen geschreven bronnen over zijn en al helemaal geen kaarten. We moeten ons dan ook baseren op andere bronnen. Voor een reconstructie van het Zaanse landschap van vlak vóór de ontginning, dat wil zeggen van het ongestoorde landschap in de vroege middeleeuwen (600-950 n. Chr.), maken we niet alleen gebruik van de geologische kennis over het vroegere landschap – de ‘paleogeografie’ – maar ook van informatie die de middeleeuwse ontginners hebben achtergelaten in het landschap, in het zogenoemde ‘topografisch archief’. Dit komt aan de orde in het volgende artikel in dit boek, dat gaat over de ontginning van het veen in de middeleeuwen.

Landschap en bewoning tot ongeveer 250 n.Chr.

FIGUUR 1. Het zuiden van het huidige Noord-Holland, met daarin getekend de ligging van het Oer-IJ in de ijzertijd, rond 700 v.Chr.

Het gebied dat nu bekendstaat als de Zaanstreek, zag er in het laatneolithicum (ca. 2800-2000 v.Chr.) totaal anders uit dan nu. Het maakte deel uit van het enorme, moerassige hoogveengebied dat in die tijd het midden van Noord-Holland bedekte.² Het Zaanse deel van dit veenmoeras werd doorsneden door kronkelende krekens die

overtollig regenwater afvoerden naar een grote geul die sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw het Oer-IJ wordt genoemd.³ Het Oer-IJ is tegenwoordig bedekt door allerlei latere grondafzettingen, maar is nog steeds herkenbaar als een laagte in het landschap. Het vormde de zuidelijke en westelijke grens van het Zaanse veenmoeras en lag ruwweg op de plek waar nu het Noordzeekanaal, de IJ-polders en de Wijkerveerpolder liggen. Het liep verder door tussen Heemskerk en Krommenie naar het noorden en mondde ter hoogte van Bergen in zee uit (figuur 1). Deze monding verschoof in de loop der eeuwen naar het zuiden, richting Castricum.

Duinen waren er in die tijd nog niet.

Assendelft 1996: voorafgaand aan de aanleg van de Vinex-locatie Saendelft leggen archeologen resten van een nederzetting uit de Romeinse tijd bloot. In het kistje links zijn scherven van inheems ('Fries') aardewerk te zien. Vanuit de nederzettingen die hier lagen, trokken in de ijzertijd en de Romeinse tijd veeboeren en vissers het verder nog onontgonnen veenmoeras langs de Zaan binnen.

Wel lagen er op de plek waar nu ongeveer de duinen liggen, zacht glooiende strandwallen (lage zandruggen), overblijfselen van oude kustlijnen van de Noordzee. Deze strandwallen waren de meest geschikte plek om te wonen. Vanaf het neolithicum hadden boeren hier hun boerderijen, akkers en weiden. Soms stopte de bewoning op een bepaalde plek, om ergens anders op de strandwallen weer op te duiken. De grond was er vruchtbaar en de voeten bleven meestal droog.

In de ijzertijd (700 v.Chr. tot rond het begin van de jaartelling) verlieten boeren op zoek naar nieuw land de strandwallen en staken zij het Oer-IJ over. Ze vestigden zich in, of beter gezegd óp het veen ten westen van de huidige dorpen Assendelft en Krommenie. Achter de Assendelver Zeedijk zijn nederzettingssporen uit de vroege ijzertijd (700-500 v.Chr.) ontdekt. Archeologen hebben iets noordelijker achter diezelfde zeedijk een slotenpatroon uit de ijzertijd blootgelegd dat afwijkt van de latere middeleeuwse inrichting. Dit is een aanwijzing dat dit eerste boerenland ná de ijzertijd is verlaten, verwilderde en pas eeuwen later weer in gebruik werd genomen. Er trad, zoals specialisten zeggen, een 'breuk' in de bewoning op.⁴

Rond het begin van de jaartelling verzandde de monding van het Oer-IJ en sloot de kustlijn zich. Het is zelfs de vraag of de schepen die tussen 20 en 50 n.Chr. hun thuisbasis hadden in de bij Velzen opgegraven Romeinse havenforten, nog vrijelijk het zeegat in en uit konden varen.⁵ Of de Romeinen pogingen hebben ondernomen om het dichtgeslibde zeegat kunstmatig nog een tijdje open te houden, is niet meer na te gaan. Het Oer-IJ werd vanaf die tijd een stilstaand binnenwater dat langzaam dichtgroeide en verlandde.

Het dichtslibben van de monding van het Oer-IJ had tot gevolg dat de afwatering vanuit het Zaanse achterland verslechterde. Het water kon alleen nog maar via een veel nauwere geul aan de oostkant wegstromen naar het Almere (de latere Zuiderzee) en vandaar, via het riviertje het Vlie tussen Texel en Vlieland, door naar zee.⁶ De veengroei kon zich hierdoor ongehinderd en misschien zelfs wel versneld voortzetten. Door de vernatting werd bewoning langs de venige oevers van het Oer-IJ langzamerhand onmogelijk. De boeren probeerden door het opwerpen van terpen het tij nog te keren, maar gaven het uiteindelijk rond 250 n.Chr. op en trokken weg. In de Zaanse venen waren vanaf die tijd en tijdens het grootste deel van de vroege middeleeuwen, dus honderden jaren lang, geen boeren nederzettingen meer te vinden.

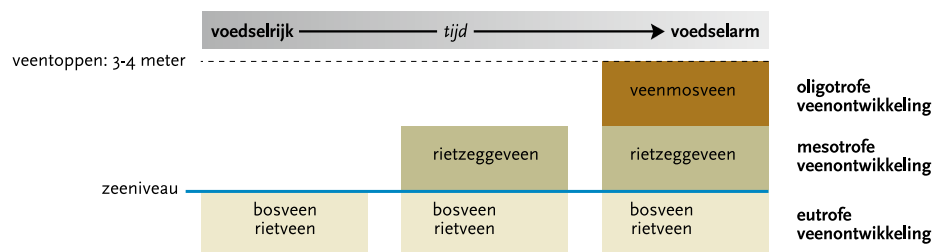
Het Zaanse veenlandschap in de vroege middeleeuwen

Veen is een raar goedje, dat bestaat uit metersdikke plantenresten die niet verteren omdat ze onder water of in een zeer vochtige, drassige bodem liggen. Zo'n 4500 jaar geleden was in waterrijke delen achter de strandwallen in Kennemerland, in wat nu onder andere de Zaanstreek is, veen gaan groeien. Het grondwater was voedselrijk, waardoor er voedselrijk *bosveen* en *rietveen* ontstonden. We noemen dit veen *eutroof* (voedselrijk) (figuur 2, linker kolom). Bosveen is veen waarin bomen groeien, rietveen veen waarin riet groeit. Vanwege de voedselrijke bodem kon er ook gras voorkomen. Door de aanwezigheid van gras en de wortels van bomen of riet, was eutroof veen redelijk goed begaanbaar. Eutroof veen is afhankelijk van het grondwater en kan daarom niet boven de waterspiegel uitgroeien. Het blijft vlak en laag veen.

Soms groeide in dit laagveen *zegge*, een rietplantje dat niet alleen van voedselrijk grondwater kan leven, maar ook van voedselarm regenwater. Dit soort veen wordt ook wel *mesotroof* (matig voedselrijk) veen genoemd (figuur 2, middelste kolom). Omdat zegge ook van regenwater kan leven, kan *riet-zeggeveen* wél boven de waterspiegel uitgroeien en zo ontstaan lage veenheuvels.

Begon in het riet-zeggeveen *veenmos* te groeien, dan kon het veen nog hoger worden. Veenmos is namelijk een plantje dat uitsluitend van voedselarm regenwater kan leven en dus geen contact meer hoeft te hebben met het grondwater. *Veenmosveen* staat dan ook wel bekend als *hoogveen* of *oligotroof* (voedselarm) veen (figuur 2, rechter kolom). Het kan de vorm aannemen van langgerekte, soms grillig gevormde veenruggen of veenkoepels die een hoogte kunnen bereiken van wel vier meter.⁷ Opmerkelijk is dat veenmos veel vocht op kan nemen en soms voor negentig procent uit water bestaat. Hoogveen is dan ook tamelijk drassig. Op de Zaanse hoogveenruggen groeiden voor zover bekend weinig bomen, hoogstens een enkele berk of een els. Verder was het waarschijnlijk kaal, open, glooiend land.

FIGUUR 2. Een schematische voorstelling van de groei van de verschillende soorten veen door de loop van de tijd: van voedselrijk naar voedselarm.

In de vroege middeleeuwen zag het landschap van wat nu de Zaanstreek is er ongeveer zo uit: een uitgestrekt, drassig hoogveengebied met veenmos en zonder bomen. De foto is genomen in Nationaal Park De Groote Peel, op de grens van Limburg en Noord-Brabant.

Overtollig regenwater sijpelde of stroomde langs de hoogveenhellingen naar beneden en verzamelde zich in de dalen tussen de veenruggen en veenkoepels. In de vorm van kronkelende veenstroompjes zocht het zich verder een weg naar zee. In de dalen van de veenstroompjes groeiden stevig, voedselrijk bos- of rietveen en allerlei grassen, op de hellingen was mesotroof riet-zeggenveen te vinden, terwijl de toppen uit kaal, drassig, voedselarm veenmos bestonden. Uit een laag landschap kon zo in de loop der tijd een hoog opgegroeid reliëfrijk veen ontstaan. In figuur 2 is de ontwikkeling weergegeven van voedselrijk naar voedselarm veen, tegelijk met het omhooggroeien van het veen.

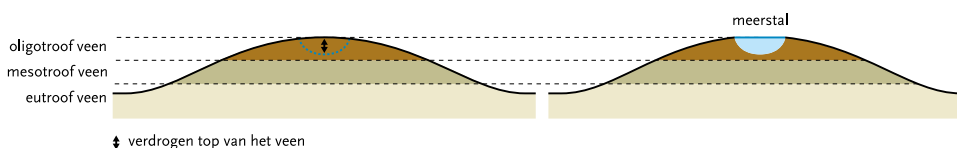
Hoog in een volgreoid veencomplex lagen soms *meerstallen*, natuurlijke meren die we uit menige middeleeuwse oorkondetext kennen als ‘grondelose’ meren (tekst-kader).⁸ Ook in het Zaanse hoogveenmoeras was een meerstal te vinden: de Wormer.

Door en aan de rand van het Zaanse veen stroomden in de vroege middeleeuwen verscheidene rivieren en riviertjes, van elkaar gescheiden door hoge veenruggen. Deze veenstromen zijn tot op de dag van vandaag nog op de kaart te herkennen aan hun kronkelende verloop en daarnaast soms ook aan hun prehistorische naam. Er waren vijf – of eigenlijk zes – belangrijke veenstromen te vinden die elk een eigen stroomgebied hadden. Een stroomgebied is het flauwe ‘dal’ tussen twee hoogveenruggen waarin één riviertje of stroompje stroomde. De rivier de Zaan bestond volgens ons vóór de ontginning uit twee stromen. De ene stroom is nu het noordelijke deel van de Zaan en die noemen we de ‘Noordelijke Zaan’. De andere stroom is het zuidelijke deel van de Zaan en die noemen we de ‘Zuidelijke Zaan’. Ter hoogte van de Dam in Zaandam lag een veenrug die de grens tussen deze twee rivieren vormde. De ligging van deze veenrug kan worden afgeleid uit de middeleeuwse verkaveling van het veen langs dit deel van de Zaan. We komen hier uitgebreider op terug in ons tweede artikel in dit boek. De derde veenrivier stroomde vanuit de meerstal de Wormer naar

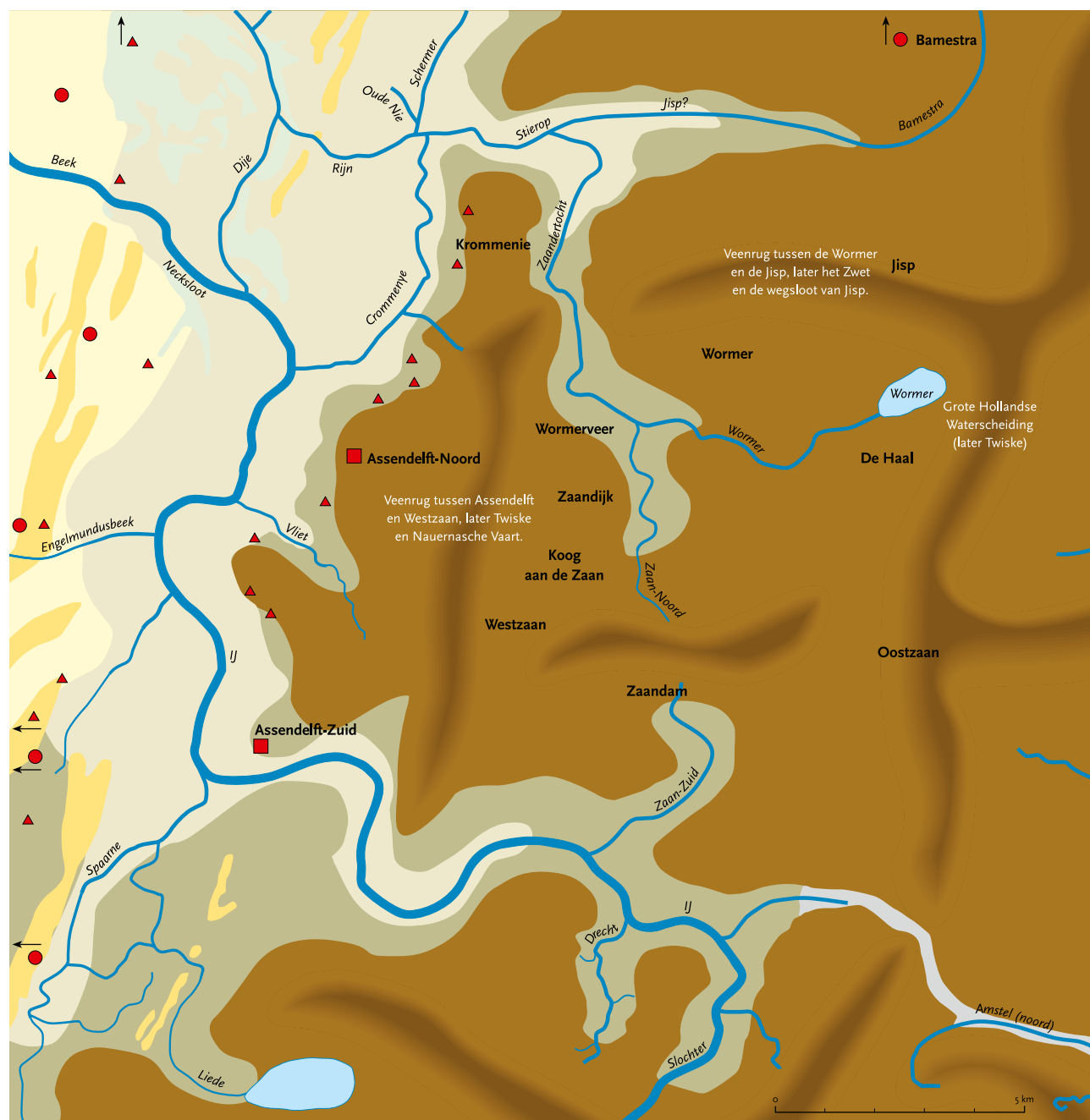
MEERSTALLEN

In de hogere delen van het hoogveen konden natuurlijke meertjes voorkomen. Zo’n hoogveenmeertje wordt meerstal genoemd (figuur 3). Meerstallen konden ontstaan wanneer het afgestorven plantenmateriaal op de top van een hoogveenrug- of koepel in een droge periode praktisch volledig verging (oxidatie). De top verkrumelde als het ware en zakte in. In natte tijden raakte deze ingezakte top langzaam gevuld met water, wat verdere veengroei daar belemmerde. Zo ontstond een meertje of meerstal. In de meerstal zweefde zeer fijn organisch sediment, het zogenaamde dy. Dit bezonk voor een deel en vormde zo een modderige laag op de bodem die langzaam overging in het natte mosveen

waarin de meerstal lag. Wanneer het water hoog stond, liepen de meerstallen over en vormden zo de bron voor natuurlijke veenriviertjes. Uit oorkonden en van oudere kaarten kennen we de plastische benaming *grondeloos meertje* voor een meerstal. In zo’n meertje was de overgang tussen het met dy gevuld water, de modderige bodem en het jonge, nauwelijks vergane veenmosveen niet te voelen. Iedereen die ooit in een veenmeertje heeft gezwommen, weet dat je voeten wegzakken in een dunne modder die naar beneden toe steeds vaster wordt, maar nooit stevig genoeg om op te staan. De naamkundige betekenis van ‘grondeloos’ is dan ook: ‘zonder vaste ondergrond’.⁹

FIGUUR 3. Een schematische voorstelling van het ontstaan van een meerstal. Door regelmatig uitdrogen vergaat uiteindelijk de top van het veen en ontstaat een laagte die zich opvult met water: een veenmeer of meerstal.

duinlandschap	venen	overige aanduidingen
strandwallen	eutroof veen	kwelderwallen
strandvlakten	mesotroof veen	dichtgegroeid IJ bij Amsterdam
	oligotroof veen	nederzetting ijzertijd en Romeinse tijd
	veenrug	nederzetting vroege middeleeuwen
		nederzettingen 10e/11e eeuw
		Jisp ligging huidige plaatsen

FIGUUR 4. De Zaanstreek omstreeks het jaar 1000, met daarop aangegeven de ligging van de nederzettingen uit de ijzertijd en de Romeinse tijd, die toen al waren verdwenen, de veenrivieren, de kreekruigen en de tiende-eeuwse nederzetting Assendelft.

de Noordelijke Zaan en heette waarschijnlijk ook de Wormer. Door afkalven van land onder invloed van de overheersende westenwinden groeiden de meerstal en de bovenloop van het riviertje uit tot een groot *meer*, de Wijde Wormer. De benedenloop van het riviertje werd ook groter en veranderde in een klein meertje: de Enge Wormer. De Wijde Wormer is in 1626 drooggemalen, de Enge Wormer in 1638.¹⁰ De vierde stroom, de Bamestra, waarvan een deel misschien de Jisp heette, vormde de noordgrens van het Zaanse veenmoeras. Hij stroomde van oost naar west en mondde uit in de Stierop, die nu nog steeds ten noorden van Krommenie ligt. Door oeverafslag is de Bamestra/Jisp uitgegroeid tot het grote meer de Beemster en het iets kleinere Starnmeer. De Bamestra/Jisp lag ergens in het zuidelijke deel van deze twee nu drooggemaakte meren, tegen het huidige Wormer- en Jisperveld aan. De laatste stroom was de Crommenye, een veenstroom tussen wat nu Krommenie en Assendelft is aan de ene kant en Uitgeest en Heemskerk aan de andere kant. Hij kwam uit in de huidige Wijkerveerpolder. Resten van de Crommenye zijn de Noorder Ham, de Zuider Ham, de Krommenie en de Buiten-Krommenie.

Deze vijf veenstromen mondden uiteindelijk, soms via enorme omwegen, uit in de laagte van het Oer-IJ. Deze geul was, zoals gezegd, sinds het begin van de jaartelling afgesloten van de Noordzee. In de vroege middeleeuwen groeide het Oer-IJ mogelijk ook aan de oostkant, bij Amsterdam, dicht met veen en raakte zo tijdelijk helemaal afgesloten van het Almere.¹¹ Het water kon nu nog moeilijker weg en de afvoer stagneerde. Dit stilstaande water kreeg in de middeleeuwen de naam IJ. Ergens rond het jaar 1000 ontstond opnieuw een verbinding tussen het IJ en het Almere.¹² Hierdoor kon het water uit het Zaanse veen weer wegstromen om uiteindelijk tussen Texel en Vlieland in de Noordzee te verdwijnen. Strikt genomen was het IJ in die tijd dus ook een veenstroom, in feite de zesde veenstroom. Door oeverafslag werd het Almere steeds groter en toen in de twaalfde en dertiende eeuw in het noorden, bij het Waddengebied, ook veen was weggeslagen, werd het Almere een zee: de Zuiderzee. Ook het IJ verbreedde zich door oeverafslag en veranderde van een veenstroom in een uitloper van de Zuiderzee, compleet met eb en vloed en brak water.

Deze vijf (of eigenlijk zes) veenstromen werden van elkaar gescheiden door grote veenruggen (figuur 4). De belangrijkste veenrug in de Zaanstreek was de Grote Hollandse Waterscheiding. Dit was een enorme veenrug die van zuid naar noord door Noord-Holland liep. Het gehele grondgebied van Zaandam-Oost en Oostzaan ligt op een deel van de voormalige westelijke helling van deze rug. Haaks op de Grote Hollandse Waterscheiding lag een kleinere veenrug met, op het punt waar beide veenruggen elkaar raakten, de meerstal de Wormer waaruit het riviertje de Wormer ontsprong. Tegenwoordig omvat dit gebied de Kalverpolder en 't Kalf in Zaandam, de Haal in Oostzaan, de Wijde Wormer, de Enge Wormer, Wormer en een deel van Jisp. Een tweede grote veenrug lag tussen de Crommenye en het noordelijk deel van het IJ (tegenwoordig het Wijkerveer) aan de ene kant en de twee Zanen aan de andere kant. De ligging van deze veenrug komt overeen met het grondgebied van het huidige Zaandam-West, Westzaan, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Wormerveer, Krommenie en Assendelft.

Hoewel rond 250 n.Chr. aan de oudste bewoning in het veen een einde kwam en er in de Zaanstreek daarna honderden jaren geen nederzettingen te vinden waren, hebben verschillende van deze veenriviertjes toch namen die tot in de prehistorie terugreiken. Tot de oudste namen behoren de Jisp, dat 'gistend' of 'schuimend' water betekent, en de Stierop, ten noorden van Krommenie, ook al een 'wild, ruw en onstuimig' water.¹³ In beide namen valt het prehistorische *apa* te herkennen, een toen gangbare benaming voor 'water'. Ook de Ilp, de Gaasp en het Smal-Weesp (Wesopa) dat het stadje Weesp zijn naam heeft gegeven, zijn wateren waarin het woord *apa* is te lezen. Mogelijk, maar nog allerm minst zeker, is een deel van de oorspronkelijke Jisp identiek aan de in tweede helft van de tiende eeuw genoemde 'rivier' of het 'water' de Beemster ('fluminis quod dicitur Bamestra': het water of de rivier die Beemster

wordt genoemd),¹⁴ en stroomde deze Bamestra via de Jisp uit in de Stierop.¹⁵ Pas in de middeleeuwen is de oude waternaam Jisp overgegaan op het toen ontgonnen dorpsgebied. Dit is geen ongewoon verschijnsel. Ook de oude riviernaam Beemster duikt al vóór het eind van de twaalfde eeuw in de oorkonden op als gebiedsnaam.¹⁶ Ten slotte duidt de naam Vliet in Assendelft ook op stromend water.¹⁷

Over de ouderdom en oorspronkelijke betekenis van de waternaam Zaan valt niets met zekerheid te zeggen. De naam Zaan is zeker prehistorisch, maar dat deze zou wijzen op een 'drassige, veenachtige bodem', zoals wel wordt gedacht,¹⁸ ligt gezien het óveral aanwezige moeras en drassige veen niet erg voor de hand.

Voor al in het regenrijke winterseizoen stroomde er via deze veenriviértjes dus nogal wat 'bruisend, borrelend en schuimend' water (Jisp, Stierop, Vliet) uit de reliëfrijke venen naar beneden, op weg naar zee. Dit was voor de bewoners en gebruikers van de venen klaarblijkelijk opvallend genoeg om in de naamgeving van de veenriviértjes tot uiting te laten komen. Dit houdt wel in dat er ook rustiger water moet zijn geweest. Mogelijk waren dit de wateren met namen waarin 'ee', 'ij', of 'dije' voorkomen. Hoewel deze namen vaak als algemene waternaam worden gezien, duiden ze in de Zaanstreek misschien een meer specifieke situatie aan: water dat amper stroomde. Rond 800 n.Chr. werd bijvoorbeeld de voormalige, aan beide zijden afgesloten laagte van het Oer-IJ gekenmerkt door stagnerend water dat de naam IJ had gekregen.

Impressie van trekboeren in het Zaanse veen: in het woeste landschap rust een trekboer uit bij een vuurtje, terwijl de beesten op zoek zijn naar voedsel in het veen. De vliegen vormen een plaag in het drassige gebied.

Cowboys in het veen

Gewoonlijk gaat men ervan uit dat het grote Noord-Hollandse veenmoeras, dat zich uitstreckte over de Zaanstreek en Waterland tot in delen van West-Friesland, tot aan de middeleeuwen grotendeels onbewoond was. Alleen aan de uiterst westelijke rand van het gebied, tegen de duinen aan, woonden in de ijzertijd en in de Romeinse tijd groepjes boeren. In de Zaanstreek zijn resten van nederzettingen uit deze perioden teruggevonden in het westelijk deel van wat nu Assendelft en Krommenie is, in feite op de 'Assendelver' oever van het Oer-IJ.

Dit beeld van een grotendeels onbewoond gebied is echter niet helemaal juist. Er zijn aanwijzingen dat vanaf de ijzertijd tot in de vroege middeleeuwen door het gehele gebied mensen rondzwierven die daar gedurende de zomermaanden, en misschien ook op het einde van het voorjaar of in het begin van het najaar, woonden. Uit onderzoek van oude plantenresten direct ten oosten van het Zaanse veen, in het huidige IJperveld, is gebleken dat er in de vroege middeleeuwen perioden waren waarin de veengroei tijdelijk tot stilstand kwam. Tegelijkertijd bleek uit dit onderzoek dat er toen planten groeiden die niet in het veen thuis hoorden, maar eerder zijn te verwachten in gebieden waar vee rondliep.¹⁹ Nederzettingen uit deze periode zijn echter noch in het veen van het IJperveld, noch in het Zaanse veen aangetroffen. In combinatie met wel in het veen ontdekte losse archeologische vondsten, duidt

dit waarschijnlijk op periodieke (zomer)beweiding of *transhumance* in het Noord-Hollandse, dus ook het Zaanse, veen. Wanneer de bodem een bepaalde periode wat droger was, trokken veeboeren of herders, of misschien zelfs hele boeren-of herders-families, met kuddes vee rond door het veengebied. Dit was natuurlijk vaak in de zomer het geval, maar het is best mogelijk dat het veen op het einde van het voorjaar en in het begin van het najaar ook begaanbaar was. De dieren konden in het veen volop grazen en vet worden. Uit ander onderzoek weten we dat gedurende deze tochten tijdelijke onderkomens werden opgetrokken.²⁰ In het late najaar, de winter en het vroege voorjaar, wanneer het veen te nat was, verbleven de trekboeren met hun beesten op hun boerderijen elders. Deze manier van doen is vergelijkbaar met de nu nog voorkomende werkwijze van bergboeren in bijvoorbeeld Zwitserland. In de zomer zijn deze boeren of boerenzoons met de koeien op de alpenweiden te vinden, maar in de winter verblijven ze met hun vee op boerderijen in het dal.

Een aantal archeologische vondsten uit het veen midden in de Zaanstreek bevestigt het idee van de *transhumance* in de ijzertijd, de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen. Het betreft hier geen offers aan de goden, zoals wel wordt verondersteld van de veenlijken in Drenthe²¹ of van de vergulde Romeinse helm in de Peel:²² daarvoor zijn ze te eenvoudig en simpel. Het gaat om enkele ijzertijdscherven uit Oostzaan, Jisp en het Wormer- en Jisperveld.²³ Aan de Hogendijk in Zaandam zijn ook ijzertijdscherven gevonden, maar niet uitgesloten is dat die daar pas in de zeventiende eeuw, met het opbrengen van grond, terecht zijn gekomen. Zij gelden dus niet als een zeker bewijs van tijdelijke ijzertijdbewoning op die plek. In het veld bij Oost-Knollendam is de knop van een deksel van een pot uit de Romeinse tijd opgebaggerd. Deze deksel is van het type Niederbieber 120a en dateert uit ca. 50-250 n.Chr.²⁴ Uit Oostzaan komen enkele scherven uit de vroege middeleeuwen en uit dezelfde periode dateert eveneens een tijdens archeologisch onderzoek in het centrum van Oostzaan aangetroffen aangepunt paaltje. De C14-datering²⁵ hiervan ligt tussen 610-780 n.Chr.²⁶ Ten slotte zijn er twee niet nader gelokaliseerde muntvondsten van vóór 1000 uit het Zaanse veen bekend: een Romeinse munt (211-450 n.Chr.) uit Jisp en een Merovingische munt (550-700 n.Chr.), een 'tremisse', 'ergens' uit de Zaanstreek.²⁷ Dat in het veen vondsten worden aangetroffen die dateren van vóór de ontginning van dit veen, is overigens geen typisch Zaanse verschijnsel. Ook in de veengebieden buiten de Zaanstreek zijn dergelijke vondsten gedaan, bijvoorbeeld aan de overkant van het IJ, in Amsterdam, waar eveneens Romeins en vroegmiddeleeuws aardewerk is opgegraven.²⁸

Permanente nederzettingen uit bovengenoemde perioden zijn in het Zaanse veengebied echter nooit aangetoond, maar deze scherven, munten en het bewerkte stukje hout geven wel aan dat er toen mensen in dit veen zijn geweest. Gezien de afstanden tot de toenmalige bewoonde wereld moeten deze 'tijdelijke Zaanse' hier minstens enige dagen of weken, maar misschien ook maanden, hebben verbleven. Dit verklaart de aanwezigheid van het aardewerk. Ze moesten natuurlijk wel hun potje koken tijdens hun verblijf in het moeras.

Vanwege het aantreffen van de hierboven beschreven losse vondsten in het Zaanse veen en van planten die duiden op de aanwezigheid van vee in het vroegmiddeleeuwse veen van het aangrenzende IJperveld, lijkt het erop dat, wanneer het veen door natuurlijke verdroging wat makkelijker toegankelijk was, kuddes koeien en schapen werden geweid in de uitgestrekte Zaanse venen. Het vee werd zelfs óver de Grote Hollandse Waterscheiding gedreven tot in het veen van Waterland. Gezien het feit dat koeien met hun poten door een te natte zode heen trappen – 'een koe graast met vijf bekken' luidt een Hollands boerengezegde – moesten de venen wel enigszins verdroogd zijn en dat was in en rond de zomer.

De kuddes zijn vanuit verschillende oude nederzettingen het Zaanse veen ingedreven. Vanaf de ijzertijd en de Romeinse tijd kwamen ze waarschijnlijk vanuit

Deze scherv van een pot uit de ijzertijd is gevonden in het Wormer- en Jisperveld. Dit soort zeldzame vondsten wijst erop dat het veenmoeras weliswaar niet door mensen werd bewoond, maar wel is benut.

de 'Assendelver' oever van het Oer-IJ, dat wil zeggen uit de boerennederzettingen ten het westen van het huidige Assendelft en Krommenie. In de vroege middeleeuwen bestonden deze nederzettingen niet meer en lag de herkomst van de trekboeren vermoedelijk in het duingebied. In die tijd kunnen ze ook uit een nederzetting in de Beemster zijn gekomen, die – gezien het daar aangetroffen Mayen- en Pingsdorfaardewerk²⁹ – tussen de achtste en dertiende eeuw bewoond is geweest, maar daarna in de Beemster is verdronken.³⁰ Ten slotte hebben boeren in de tiende eeuw vermoedelijk ook hun kuddes het veenmoeras binnengedreven vanaf twee nederzettingen in het huidige Assendelft.³¹

Waar lagen nu de weidegronden van de trekboeren in het veengebied? De dalen in het Zaanse veenmoeras waren door de aanwezigheid van bosveen of rietveen met gras al redelijk begaanbaar. Wanneer dit veen in het late voorjaar, de zomer en het vroege najaar tijdelijk wat was uitgedroogd, moet de bodem nog steviger zijn geworden. Er kunnen in die periode waarschijnlijk wel kuddes vee doorheen zijn getrokken. Daarbij kwam dat dit meteen ook de tijd was dat het gras groeide dat als voedsel diende voor de koeien, terwijl schapen en geiten misschien ook de jonge twijgen van de bomen aten. De iets hogere delen van het moeras waren zelfs in de zomer minder of helemaal niet geschikt als weidegebied. Hogerop in het veen vonden de dieren namelijk weinig eten, alleen wat voedselarm zeggenveen of veenmos. Het werd naar boven toe ook steeds drassiger. Het hoogveen was in feite alleen in de winter begaanbaar, wanneer het stijf bevroren was. Maar dan zaten de boeren allang rond het vuur in hun boerderijen en stonden de beesten in de warme stal.

Vissers in het veen

Waarschijnlijk doorkruisten naast trekboeren ook vissers het gebied. Het was immers zeer waterrijk – er zat dus veel vis. Het belang van de visserij in Noord-Holland blijkt uit het goederenregister van de Sint-Maartenskerk, onderdeel van het zogenoemde *Cartularium van Radbod*. Hierin worden de bezittingen in Noord-Holland opgesomd die in de achtste en negende eeuw aan de Utrechtse bisschoppen waren geschonken (tekstkader).³² Bisschoppelijke rechten op de visgronden nemen in deze lijst een belangrijke plaats in.

Voor de Zaanstreek wijst verder misschien één van de veronderstelde betekenissen van de naam Wormer in de richting van visserij in het nog niet ontgonnen veengebied. Wormer is mogelijk een samenstelling van *mere* ('meer', 'water') en *were* ('visweer', '... een wand van gevlochten wilgentenen in een water om de vis naar elders te geleiden').³³ Wormer kan dus zoiets betekenen als 'het meer waarin een visweer staat'.

Voor de historische achtergrond van de Wormer is een vermelding uit het zojuist genoemde *Cartularium van Radbod* van belang. In het elfde-eeuwse afschrift van dit *Cartularium* – de *Egmondse codex* – lezen we dat de bisschop bezit: 'In ueromeri omnis piscatio', oftewel: 'In ueromeri alle visrechten'. Dit 'ueromeri' wordt vaak in verband gebracht met het in de twaalfde eeuw genoemde dorp Weromeri of Wormer. De dubbele u is namelijk de middeleeuwse schrijfwijze voor de letter w (In het Engels heet de 'w' trouwens nog steeds een 'double u' ofwel 'dubbele u'.) Anderen vereenzelvigen 'ueromeri' echter met het Overmeer of Horstermeer bij Nederhorst den Berg.³⁴ In het twaalfde-eeuwse afschrift van het *Cartularium van Radbod* – dit afschrift heet het *Liber Donationum* – staat hetzelfde stukje tekst, maar dan is de plaatsnaam net iets anders geschreven: 'in Weremere omnis piscatio' ('in Weremere alle visrechten'). Dat hier Weremere ofwel Wormer staat, is overduidelijk. Als we ons vooral baseren op het twaalfde-eeuwse afschrift lijkt het er dus op dat de Sint-Maartenskerk in Utrecht al in de achtste en negende eeuw visrechten bezat in Wormer. Hoe dit ook zij, deze vermelding slaat zeker niet op het dorp Wormer (dat bestond in de achtste en negende eeuw nog niet), maar op de oorspronkelijke meerstal en misschien ook op de daaruit stromende veenrivier. De naam Wormer kan dus duiden op visserij in

het Zaanse veenmoeras, iets wat misschien wordt bevestigd door de veronderstelde vroegmiddeleeuwse vermelding van visrechten in Wormer in het hierboven beschreven *Cartularium van Radbod*. Deze vermelding slaat op visserij in het verder nog onbewoonde veengebied bij de Wormer. Vanwege de afstand tot de dichtstbijzijnde permanent bewoonde nederzettingen in de duinen, langs het IJ, in Assendelft of in het noorden van de Schermer, zullen de vissers, net als de rondtrekkende boeren, tijdelijke kampjes hebben ingericht om een paar dagen of een paar weken te verblijven. Dat het Zaanse veengebied waarschijnlijk ook al vóór de vroege middeleeuwen door vissers en misschien zelfs door jagers werd bezocht, blijkt uit archeologisch

HET CARTULARIUM VAN RADBOD EN VROEGMIDDELEEUEWSE VISSERS EN VISSERIJRECHTEN

In het goederenregister van de Sint-Maartenskerk heeft Radbod, van 899 tot 917 de bisschop van Utrecht, laten vastleggen welke bezittingen ‘altijd al’ aan de Utrechtse kerk hadden behoord. Dit was van belang omdat de Vikingen Rorik en Harald met hun mannen in de negende eeuw enkele decennia lang over delen van de kuststreek en de Betuwe hadden geheerst.³⁵ Na de moord op hun opvolger Godfried in 885 kwam aan dit Vikingrijk een einde. De moordenaar, de Fries Gerulf, legde direct daarna de basis voor het latere zo machtige graafschap Holland.³⁶ De Utrechtse bisschop had toen nogal wat te verliezen, want Gerulf eiste een belangrijk deel van de bezittingen van de kerk op.

Hoewel de datering van het goederenregister nogal problematisch is, kan worden gesteld dat het gaat over bezittingen die in de achtste en negende eeuw waren geschonken aan het bisdom (de Sint-Maartenskerk). Men gaat er tegenwoordig van uit dat de lijst tussen 885 en 948 is opgesteld.³⁷ Het originele *Cartularium van Radbod* is helaas verloren gegaan, maar er zijn twee kopieën bewaard gebleven: de Egmondse codex uit het eind van de elfde eeuw en het zogenaamde *Liber donationum* uit het eind van de twaalfde eeuw.

In het *Cartularium* worden alle plaatsen opsomd waar de kerk bezittingen had. Deze lijst kan echter ook worden gelezen als een economisch-landschappelijke beschrijving van West-Nederland in de vroege middeleeuwen. Zo bezat de kerk in het vruchtbare rivierengebied en de duinstreek kerken, boerderijen, herenboerderijen, velden, weiden, landerijen, bossen en viswater. Hieruit blijkt dat het land in cultuur was gebracht en er allerlei dorpen met kerken en boerderijen lagen. Er woonden dus veel mensen. Op het eveneens redelijk dicht bevolkte Texel en Wieringen – dat laatste was toen nog geen eiland maar onderdeel van het vasteland – had de kerk ongeveer hetzelfde

soort bezittingen. Nieuw is echter dat de kerk daar ook rechten had op een tiende van de gestrande schepen, strandvondsten, tolgelden en belasting op handel. Naast het boerenbedrijf dreven de bewoners van Texel en Wieringen dus handel, eisten zij tol (van passerende schepen?) en hielden zij zich – ook toen al – bezig met strandjuten. Dat past mooi in het beeld van de kop van Noord-Holland in die tijd. Langs Wieringen en Texel stroomde toen immers de rivier het Vlie, waarover handelsschepen van en naar Dorestad en andere handelsplaatsen in Midden-Nederland voeren. Na Texel en Wieringen noemt de schrijver ten slotte enige plaatsen in het Noord-Hollandse veengebied op. Daar bezat de kerk echter geen boerderijen, kerken, bossen, landerijen en dergelijke, maar uitsluitend visrechten. Het gebied lijkt dus tamelijk onbewoond en waterrijk te zijn geweest. Uit de visrechten kan echter worden geconcludeerd dat dit onbewoonde gebied wél door vissers werd bezocht. Zij waren het immers die voor de visrechten moesten betalen.

Trekboeren én vissers zouden dan de enige gebruikers van de verder nog onbewoonde veengebieden zijn geweest. Toch is deze conclusie misschien te snel getrokken als de lijst van oude more-nederzettingen in beschouwing wordt genomen. Deze nederzettingen zijn grotendeels uit achtste- en negende-eeuwse bronnen bekend en worden deels in deze regio gelokaliseerd.³⁸ More betekent ‘veenland’ of ‘plek waar zoutwinning plaatsvindt’. Met dit laatste wordt bedoeld op de zogenoemde ‘selnering’, het verbranden van veen om daar zout uit te winnen. We komen daar namen tegen als Bretenmore (het brede veen), Longonmor (het lange veen), Aspanmora (het met espen begroeide veen) of Geddingmore (het veen van Geddo).³⁹ Misschien werd in het veen ook nog zout gewonnen. Nader onderzoek hiernaar is gewenst.
